A Roma Holokauszt az oktatásban

Dupcsik Csaba

Tartalomjegyzék

Előzetes megjegyzések tanárok részére 2
1. A feldolgozáshoz szükséges előzetes ismeretek 5
2. A náci népirtás ideológiája, tervei, előzményei 7
Miért éppen őket? 7
Tervezés, szervezés és végrehajtás 11
3. Kivégzések a „keleti területeken” 12
„Feltétel nélkül” 12
„Magasabbra a gyermeket” 13
„Voltak, akik fényképeztek is” 14
4. A holokauszt a haláltáborokban 17
„Emberek ezek?” 17
A megsemmisítés gépezete 18
„Orvosi” kísérletek 20
5. A „cigánykérdés megoldásának” magyarországi elképzelései 23
6. A magyar cigány holokauszt a dokumentumok tükrében 25
„Veszedelmes bűnözők” 25
Komárom 26
„Itt az alkalom a kivégzésükre…” 28
7. Áldozatok 30
8. És ami azóta történt 34
Felelősség és felelősségrevonás 34
Elégtétel és kárpótlás 35

ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK TANÁROK RÉSZÉRE

Mi az anyag célja?

Az itt következő anyag **a roma holokauszt tanítását** próbálja segíteni középiskolai tanárok számára. Ebből fakadóan az anyag célja kettős:

–1.) **megismertetni** a diákokat a roma holokauszt eseményeivel, másrészt

–2.) **megemlékezni** az áldozatokról és túlélőkről, **elgondolkodtatni** az addig példátlan népirtások okairól, erkölcsi és politikai következményeiről, konzekvenciáiról. A kettős cél, mint majd látni fogjuk, elválaszthatatlanul egybefonódik.

Mit tanítunk, hogyan, milyen eszközökkel, s miért így?

Igyekeztünk **kompetencia-fejlesztő**, dolgoztató, forrásokon és feladatokon keresztül tanító anyagot készíteni, ahogy az a mai közoktatási elvek alapján elvárható. Különleges nehézségeket okoz azonban, hogy a források között „túltengenek” a szöveges, méghozzá meglehetősen **nehéz és hosszú szöveges források**. Még sem volt más választásunk: áldozatok százezreiről, millióiról írni ijesztően „könnyű”, miközben a gyilkosságokat néhány mondat absztrakcióvá, személytelen adattá változtatja. Meg kell értetni a diákokkal, hogy egyedi és megismételhetetlen életek találkoztak a holokauszt eseményei során, hogy hozzájuk és a környezetükben élőkhöz hasonló emberek találták magukat egyszer csak abban a helyzetben, hogy meg akarták őket ölni, vagy hogy nekik kellett a gyilkosságokat elkövetniük vagy végignézniük.

Bár közhelyszerű, mennyire a vizuális ingerekre fogékonyak a mai fiatalabb nemzedékek, a **képi források**kal mégis óvatosan kell bánnunk. Az igazán „informatív" képek ugyanis rendszerint borzalmasak is, sokkolhatják a diákokat (ha pedig *nem* sokkolják az ifjúság egy horror-videókon „edzett" részét, az még nyomasztóbb). Még fontosabb szempont azonban, hogy a meztelen, csontvázszerű holttestek hegyeiről készült képek sorozata, akarata ellenére, éppen azt érheti el, amit az elkövetők szándékoztak: elembertelenített, arctalan lényekké változtatja az áldozatokat. A képek esetében a legfontosabbnak annak megmutatását tekintettük, hogyan viselkedtek az áldozatok, az elkövetők és a szemtanúk, illetve, hogy mi a jelentése annak, hogy egyáltalán készültek és fennmaradtak ilyen fényképek.

Mind a szöveges dokumentumok, mind a fényképek kapcsán hangsúlyozni kell, hogy azokat jelentős részben az elkövetők vagy azok segítői készítették, ami egyrészt sokat megmagyaráz az elkövetők tetteiről, másrészt viszont ez a tény is újabb kérdéseket vet fel.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a roma holokauszt oktatása nem csak, sőt, nem is elsősorban módszertani problémákat vet fel. **A diákok jelentős része érintettnek érezheti magát**, akár azért, mert ő maga is cigány, akár azért, mert úgy érzi, hogy a téma felvetése vád a többségi, nem cigány társadalommal szemben. Nem lehetnek illúzióink sem: a mai nem cigány népesség nyomasztóan nagy része **előítéletes, netán kifejezetten ellenséges** a romákkal szemben. Ha a tanár nem tud vagy nem akar konfrontálódni ezekkel a nézetekkel (vagy esetleg maga is osztja azokat), akkor erőfeszítéseink kudarcra vannak ítélve.

A roma holokauszt kontextusa

Kudarcra vagyunk ítélve akkor is, ha a diákok nem tanultak már korábban a hosszú távú előzményekről, tehát a cigányok (és a zsidók), illetve velük kapcsolatos előítéletek és üldöztetések történetéről. Anyagunkban nem tértünk ki erre – régen rossz ugyanis, ha a diákok ekkor hallanak először a cigányság történetéről. A lényeg: nem előzmények nélküli, hogy a nácik pont ezeket a népcsoportokat üldözték a leginkább, de a holokauszt mégis a borzalom valami előzmények nélküli változatát jelentette.

A kontextus tehát, amelybe a roma Holokausztot helyezni kell, az **nem a cigányság története** (nem mintha az nem lenne tanításra érdemes, éppen ellenkezőleg, csak nem a holokauszt kapcsán kell tárgyalni), hanem **a második világháború alatti európai népirtások kontextusa**. A kiindulópont a náci ideológia és a náci Németország gyakorlata, amely hierarchiát állított fel az emberi csoportok között, s ezen hierarchia „alján" szereplő csoportoknak a kiirtást szánta. Érdemes az anyagban Hitlert idézni, noha ő nem igazán emlegette a cigányokat, de szavaiból kitűnik, milyen sok népet és csoportot „tüntetett ki" gyűlöletével (többek között a magyarokat is). Érzékeltetni kell,

hogy gyakorlatilag valamennyi korabeli európai országban voltak olyan csoportok, pártok, ideológiák, akiknek megvoltak a maguk „kiirtandó” fejlécű virtuális listáik, s a nácik nyújtotta szellemi, majd gyakorlati „segítség”, valamint a világháború nyújtotta „lehetőség” hatására számos esetben elkezdték „kipipálni” a listák tételeit.

A cigányság majd’ minden közép- és kelet-európai országban szerepelt ezeken a listákon, így Magyarországon is. A kiirtásukra tett kísérlet azonban markánsan kirajzolódó specifikumokkal jellemezhető. Mindenekelőtt: ez *egy félvállról kezelt tömeggyilkosság* volt, amely még „ideológiai előkészítést” is alig igényelt, s mindenütt voltak „sürgősebb esetek” is. Paradigmatikusnak tartom a lengyeli vérengzés elkövetőivel készült kihallgatási jegyzőkönyvet: ebből kiderül, hogy a helyi csendőrök disznótoros vacsora közben beszélték meg, hogy mivel közeledik a front, „itt az alkalom a cigányok kivégzésére”. A végrehajtás dermesztően „dilettáns” volt, a csendőröknek még azt sem volt türelmük kivárni, amíg az áldozatok „rendben” sorbaállnak, hanem elkezdtek lövöldözni, s elsősorban asszonyokat és gyerekeket öltek meg… Szervezés és végrehajtás szempontjávól a roma Holokauszt a másik végletet képezi azzal a tökéletesen szervezett gépezettel szemben, amely „csúcsra járatva” képes volt naponta többezer zsidót Auschwitzba deportálni s ott meggyilkolni.

***Nem lehet eleget hangsúlyozni*: ez a „félvállról vett-jelleg” *nem* jelentékteleníti a roma holokausztot.** Sőt, bizonyos mértékben még dermesztőbbé teszi a dolgot. A meggyőződéses nácik számára „a zsidó” szinte már misztikussá fokozott jelentőségű ellenség volt, ezért tettek nagy erőfeszítéseket legyilkolásukra a háború közepén. Az a gondolat viszont, amelyet sarkítva úgy fogalmazhatnánk meg, hogy „ha már úgyis gyilkolunk, akkor a cigányokat se hagyjuk ki”, a maga módján még ijesztőbb.

Anyagunk tehát nem „csak” a roma holokausztról szól, hanem összekapcsolódik a zsidó holokauszttal, mivel ezek tanítását sem kellene egymástól elválasztani. Ez a logikája egyébként **az érettségi követelmények**nek is: a „9.6. A német megszállás és a holocaust Magyarországon” témakör középszintű tartalmi elemei között egyaránt szerepel a magyarországi zsidóság sorsa és a cigány holokauszt.

1. A FELDOLGOZÁSHOZ SZÜKSÉGES ELŐZETES ISMERETEK

A második világháború kronológiája:

–1933: Németországban hatalomra jut Hitler náci pártja

–1939. szeptember 1.: kitör a második világháború

–1940. május: a németek megtámadják Nyugat-Európát, s annak nagy részét megszállják

–1941. június: a németek megtámadják a Szovjetuniót; a támadáshoz Németország szövetségesei (a „tengelyhatalmak"), így Magyarország is csatlakoznak.

–1941. június – 1944. első fele: jelentős szovjet területek a németek és szövetségeseik (köztük a magyarok) megszállása alatt állnak

–1944. második fele – 1945 első fele: a háború elsősorban német és magyar területeken zajlik, egészen Hitlerék végső vereségéig

A második világháború Európában, 1939 szeptembere – 1942 novembere[1]

A náci állam:

az egyetlen engedélyezett párt, a nácik (nemzetiszocialisták), illetve annak vezetője, Adolf Hitler „vezér (németül: Führer) és kancellár" diktatúrája. Ideológiájára erőszak-kultusz, a hódítás igenlése, demokrácia-, liberalizmus- és kereszténység-ellenesség, az egyenlőtlenségek elfogadása jellemző. A „fajok" hierarchiája: „felsőbbrendű (árja) faj" (németek és más germán népek), „alsóbbrendű fajok" (például szlávok, magyarok), kiirtásra ítélt „fajok" (zsidók és romák). A fajelméletnek, neve ellenére, semmi köze a tudományhoz: valamennyi ember egy fajhoz, a Homo sapienshez tartozik, s még a rasszok (a különböző bőrszínű csoportok) sem tekinthetőek külön „fajoknak", hát még az egyes népek, népcsoportok.

[1] Forrás: Dupcsik Csaba-Repárszky Ildikó: Történelem IV. XX. század, Budapest, Műszaki, 2000, 88. old.

Fogalommagyarázat:

–**holokauszt** (görögül: „égő áldozat”, „ami tűzben pusztul el”): eredetileg a nácik által zsidónak minősített emberek teljes kiirtására kísérletet, s mintegy 6 millió ember tényleges megölését jelölte. Újabban beszélnek „cigány vagy roma holokausztról” vagy **Porrajmos**ról (romani nyelven: „bekebelezés, felemésztés”), miközben a zsidó holokausztot **Soá**-nak (héberül: „szerencsétlenség, csapás, megsemmisülés, katasztrófa”) is nevezik. A korabeli német iratok leggyakrabban a ködösítő **„Endlösung”** („végső megoldás”) kifejezést használták

–**gettó**: elkülönített zsidó negyed

–**deportálás**: erőszakos kényszerlakhelyre hurcolás

–**átmenő tábor**: a deportáltak ideiglenes „összegyűjtésére” szolgáló tábor

–**koncentrációs tábor**: a deportáláltak kényszerlakóhelye

–**megsemmisítő tábor**: speciális táborok, ahol a megérkezett deportáltak legnagyobb részét érkezésük után azonnal megölték (pl. Auschwitz-Birkenau, Treblinka)

–**Einsatzgruppe**: a megszállt szovjet területeken több mint egymillió embert kivégző német alakulatok

–**gázkocsi**: teherautó, amelynek kipufogógázát zárt belsejébe vezették, az ott összezsúfolt emberek megölésére

–**gázkamra**: tömeges kivégzésre létrehozott épületek a megsemmisítő táborokban

–**krematórium**: kivégzettek elégetésére szolgáló kemencesor a megsemmisítő táborokban

A holokauszt „menetrendje”:

–1933-39: a zsidók és cigányság fokozatos elszigetelése, megfosztása jogaiktól, jelentős részben vagyonuktól is

–1939-től a zsidóság gettókba tömörítése, főleg a megszállt Lengyelország területén, ahol a kegyetlen bánásmód és az éheztetés következtében tömegesen pusztulnak a foglyok

–tömeges halálra dolgoztatás és -éheztetés a koncentrációs táborokban, tömeges agyonlövések lengyel és szovjet területeken, kivégzések gázkocsikban

–haláltáborok létrehozása – futószalagszerű válogatás, kivégzés gázkamrákban, a holttestek „feldolgozása”, majd elhamvasztása krematóriumokban

A leghírhedtebb koncentrációs és megsemmisítő táborok[2]

„Járulékos kegyetlenség”

–a deportálás és a fogvatartás emberhez méltatlan körülményei, az éheztetés, bántalmazás, a folyamat minden fázisát végigkísérő agyonlövések és –verések, a táborokban a karra tetovált szám, kegyetlen „orvosi” kísérletek

A holokauszt utóélete

–a háború utáni perekben csak viszonylag ritkán említették faji alapú népirtásokat, a nácik általános háborús bűncselekményein volt a hangsúly;

–az 1960-as évek elején terelődik csak nagyobb figyelem a zsidó holokausztra, még később a cigány holokausztra;

–a felelősségre vont elkövetők vagy a kikérdezett szemtanúk évtizedeken át nem tagadták, hogy a holokauszt megtörtént (legfeljebb azt tagadták, hogy tudtak a népirtásról, vagy hogy részvettek volna benne). Az 1970-es évektől kifejlődött holokauszttagadó irodalom nem történelmi vizsgálatokon, hanem politikailag motivált hazugságokon alapul.

2. A NÁCI NÉPIRTÁS IDEOLÓGIÁJA, TERVEI, ELŐZMÉNYEI

Miért éppen őket?

2.1. forrás

Részletek Hitler bizalmas körben tett kijelentéseiből[3]

„A bennszülöttek? Őket megszűrjük. A destruktív zsidókat egészen kiiktatjuk. (…) Az orosz városokba nem telepszünk be, egészen el kell halniuk. (…)

[2] Forrás: Dupcsik Csaba-Repárszky Ildikó: Történelem IV. XX. század, Budapest, Műszaki, 2000, 98. old.

[3] *Asztali beszélgetések*, kivéve a 3. bek. (utóbbit id. Purcsi, 140. old.)

Csak egy feladatunk lehet: az ottani németek bevonásával germanizálni, az őslakosságot pedig indiánnak tekinteni. (…)

A szláv népek nem alkalmasak önálló életre. Ők is tudják ezt, és nekünk nem kell őket az ellenkezőjéről meggyőznünk. …nem érdekünk a kelet-balti államok és a szabad Ukrajna önállósága. (…)

Egy olyan tetű államot, mint Svédország, el kell söpörni…(…)

A lengyelek csak egy urat szolgálhatnak, a németet… ezért a lengyel értelmiség minden reprezentánsát [jelesebb képviselőjét] ki kell végezni. (…)

Széles tömegeiben a magyar épp olyan lusta, mint az orosz: a sztyeppék született lovasa. (…) …[a magyarok] a mi előterünket alkotják. Mi szabadítottuk meg őket a törököktől. Ott csak akkor lesz ismét nyugalom, ha újból megszabadítják őket. Miért nem csatoljuk őket magunkhoz?

És a szlovákok is – hiszen szép dolog, hogy önállóak, de végső soron hozzánk tartoznak!"

–Milyen népeket, milyen csoportokat nevezett meg Hitler? Milyen sorsot szánt nekik?

–Nézzen utána: milyen más, itt nem említett „ellenségei" voltak még a náciknak?

–Mit jelent a „megszűrni", a „kiiktatni" vagy a „germanizálni" kifejezés?

–Mire utal az „indiánnak kell tekinteni őket" metafóra?

–A fenti megnyilvánulások fényében mi a jelentősége annak, hogy maga Hitler nem emlegette a cigányokat?

2.2. forrás

Kommentár (hivatalos törvénymagyarázat) a nürnbergi törvényekhez, 1936

„Fajidegen vér Európában többnyire csupán a zsidó, és a cigány."

–A nürnbergi törvények meghatározták, ki a zsidó, korlátozták jogaikat, eltiltották őket a nem zsidókkal való házasságtól, stb. A cigányokat a törvények nem említették. Mi a jelentősége annak, hogy a törvény magyarázatában mégis összekapcsolják őket a zsidókkal?

2.3-4. forrás

„Fajkutató” egy nő szemének színét vizsgálja

„Fajkutatók” modelljei

–Vesse össze a képeket a következő két forrással!

2.5. forrás

Részlet Himmler rendeletéből, 1938. december 8.

„A cigány elemek elleni harc tapasztalatai és a fajbiológiai kutatások tudományos eredményei megmutatták, a cigányproblémát faji természetű kérdésként kell kezelni. (…) Elrendelem, hogy a Cigány Elemek Elleni Küzdelem Birodalmi Központjánál regisztráljanak [összeírjanak] minden olyan személyt, aki küllemére, szokásaira vagy habitusára nézve cigánynak vagy részben-cigánynak látszik.”

–Milyen alapon határozta meg a rendelet, hogy „ki a cigány”? Hogyan történhetett a gyakorlatban ennek meghatározása?

2.6. forrás

Részlet Peter Padfield *Himmler* c. könyvéből[4]

„Dr. Werner Brest a háború után felidézte az egyik vacsora emlékét, melynek során Himmler [az SS és a birodalmi rendőrség főnöke] ismét hosszú lére eresztett szónoklatot tartott az északi faj felsőbbrendűségéről. Brest barna hajú felesége megkérdezte, vajon nem túlságosan veszélyes-e ez az elmélet,

[4] Padfield, 1996, II.106.old.

hiszen ha ezt megvalósítanák, akkor az ország elveszítené teljes vezetését. »A Führer, ön, Herr Himmler, dr. Göbbels…« Himmler erre azt válaszolta, hogy kerek koponyában is lehet hosszúkás agyvelő…"

–Az „északi faj" jellemzői a náci „szakértők" szerint: szőke haj, kék szem, magas, karcsú alkat és hosszúkás koponya. Milyen „kínos" következmények adódhattak ebből a náci vezetők (és a németek) többsége számára? Hogyan „oldotta meg" ez a problémát Himmler? Mit árul el ez a faj-„elmélet"-ről?

2.7. forrás

Stephen Jay Gould, biológus[5]

„…a Homo sapiensnek is lehettek volna jelentős genetikai különbséggel bíró alfajai. Ha fajunk több millió éves lenne (sok ilyan faj van), és a rasszok földrajzilag elszigetelődtek volna az idő legnagyobb részében anélkül, hogy jelentősebb genetikai keveredés történt volna, akkor a csoportok között lassanként nagy genetikai különbségek alakulhattak volna ki. A Homo sapiens azonban legfeljebb néhány százezer éves, és az összes modern emberi rassz csak úgy százezer évvel ezelőtt vált le a közös ősről. A külső megjelenés néhány kiugró jellege [mindenekelőtt a bőrszín] vezetett a fontos különbségekről alkotott szubjektív ítéletünkhöz. A biológusok azonban nemrégiben megerősítették, amit már régen sejtettünk, hogy a rasszok közötti összes genetikai különbség döbbenetesen kicsi. …nem találtunk… »rassz-gének«-et… amik rögzítettek lennének az egyik rasszban és hiányoznának a másikból."

–Miért nem alakultak ki jelentős genetikai különbségek a rasszok között?

–Mikor alakulhattak volna ki ilyen különbségek a Homo sapiensen belül?

–Mi a biológus véleménye a rasszok közötti különbségekről?

2.8. forrás

Otto Ohlendorf, az Einsatzgruppe D parancsnokának kihallgatása a nürnbergi törvényszéken, 1947. április 24.[6]

„Heart ügyész: Milyen alapon ölte meg a cigányokat? Csak mert cigányok voltak? Ők miért jelentettek veszélyt a Wehrmacht [a német hadsereg] biztonságára nézve?

Ohlendorf: Ugyanazért, amiért a zsidók. (…) a zsidók a jelen időkig, a legzajlott háborúkban kémszolgálatot teljesítettek mindkét oldalon.

Musmanno bíró: Önt a cigányokról kérdezték. (…)

[5] Gould, 1999, 317.old.
[6] Id. Purcsi, 194-196. old.

Ohlendorf: Nem volt különbség a cigányok és a zsidók között. Akkor ugyanaz a parancs vonatkozott a zsidókra. (…) A cigányok különösen [gyakran kémkedtek]. Felhívom a figyelmüket Ricardo, Huck és Schiller terjedelmes leírásaira a harmincéves háborúról.

Musmanno bíró: Igen messzire megy vissza a múltba, hogy igazolja a cigányok meggyilkolását 1941-ben…

Ohlendorf: Ezt magyarázatként fűztem hozzá, mint olyan motívumot, amely szerepet játszott ebben a döntésben. (…)

Heath ügyész: …de mi a helyzet a gyerekekkel, a zsidó és cigány gyerekekkel?

Ohlendorf: A kiadott parancsoknak megfelelően meg kellett ölni őket is, éppúgy, mint a szüleiket."

–Mivel „indokolta" Ohlendorf a cigányok legyilkolását?

–A cigányokra való kérdezés ellenére miért tért vissza állandóan a zsidókra?

–Nézzen utána: mikor volt a harmincéves háború? Mekkora pusztításokkal járt Németország területén? Mennyire vehető komolyan Ohlendorf „érvelése", hogy ezért „a cigányok" voltak a felelősek?

–Miért ölték meg a gyerekeket is?

Tervezés, szervezés és végrehajtás

2.9. forrás

Részlet Perry Broad, az SS egyik auschwitzi tisztjének vallomásából[7]

„Ki kellett volna hagyni [az Auschwitzba deportálásból] azokat a cigányokat és cigánykeverékeket, akiknek állandó lakóhelyük volt, szociálisan beilleszkedtek és állandó munkaviszonyban álltak. Ez a kikötés [azonban] csak papíron létezett, és sehol nem vették figyelembe. Mivel éppen ezeket a cigányokat lehetett a legkönnyebben kézre keríteni, ők adták a táborlakók legnagyobb százalékát. (…) [Mindenki] tudta, hogy a … [Führernek] az a kívánsága, hogy a cigányok, amennyire csak el lehet őket érni, eltűnjenek a föld színéről. Mindenki tudta, hogy a kivételeket tartalmazó záradékok csak papírdekorációt jelentenek a kiirtási rendeleten, és enyhe elbírálás révén nagyon könnyen kegyvesztetté válhat az ember."

–Elvileg kiket nem kellett volna deportálni a cigányok közül?

–Kiket deportáltak a gyakorlatban? Mivel „indokolta" ezt az SS-tiszt?

–Miért válhatott kegyvesztetté, aki „túl enyhén" bírálta el a cigányokat?

[7] Auschwitz in den Augen der SS, Katowice, 1981. id. Fings et al, 88. és 97. old.

2.10. forrás

Németországi romák deportálása a koncentrációs táborokba

2.11. forrás

Deportált romániai cigányok

3. KIVÉGZÉSEK A „KELETI TERÜLETEKEN"

„Feltétel nélkül"

3.1. forrás

Feljegyzés Otto Thierack német igazságügyminiszter és Joseph Göbbels propagandaügyi miniszter megbeszéléséről, Berlin, 1942. szeptember 14.[8]

„Az aszociális [társadalomellenes] élet szétzúzására tekintettel Dr. Göbbels azon a véleményen volt, hogy a következő csoportokat kell megsemmisíteni: a zsidókat és a cigányat feltétel nélkül, valamint azokat a lengyeleket, akiket 3-4 év büntetésre ítélhetnek, illetve azokat a cseheket és németeket, akiket halálra vagy életfogytig tartó börtönre vagy biztonsági őrizetre [azaz: koncentrációs táborba zárásra] ítéltek. A legjobb lenne munka által megsemmisíteni őket."

[8] A nürnbergi per 682. dokumentuma. http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/annihil3.htm

–Mit jelent az, hogy „feltétel nélkül”?

3.2. forrás

A tömeggyilkosságokkal az Einsatzgruppe elnevezésű csapatokat bízták meg. Részlet az Einsatzgruppék 150. számú műveleti és helyzetjelentéséből, 1942. január 2.[9]

„Az Einsatzgruppe A jelenti (…)

A legutolsó jelentés óta eltelt időszakban az Einsatzgruppe kommandói Leningrád térségében többezer embert ellenőriztek. Összesen 93 embert végeztek ki, köztük egy cigánybandát, amely a Szeverszkaja régióban okozott problémát. Zsidó népesség itt már nem létezik. (…)

Az Einsatzgruppe D jelenti (…)

Szimferopol, Jevpatoria, Alusta, Kraszubaszar, Kercs és Feodoszia, valamint a Krím-félsziget más nyugati kerületei zsidómentesekké váltak. 1941 november 16-ától december 15-ig 17.645 zsidót, 2.504 krimcsákot [zsidó vallású, török nyelvű helyi népcsoport], 824 cigányt, 212 kommunistát és partizánt lőttek agyon.

Összesen 75.881 személyt végeztek ki [a legutolsó jelentés óta].”

–Milyen a jelentés nyelvezete?

„Magasabbra a gyermeket”

3.3. forrás

Vécsey Béla alezredes, Dnyepropetrovszk (Szovjetunió, ma Ukrajna), 1941. november 20.[10]

„Arra lettünk figyelmesek, hogy lassú ütemben tompa, de állandóan folyó lövéseket hallunk. A lövések irányába indultunk, s nem messze egy utcában láttunk egy polgári, zömmel asszonyokból és gyermekekből álló oszlopot az út teljes hosszában, amelyik egy dombra vezetett. Az oszlop egyedei tagadhatatlanul zsidók voltak. (…) Az oszlop két oldalán… SS-legények őrködtek. (…) Mi történik itt? – kérdeztem. Az SS egykedvűen válaszolt. »Árjásítunk egy várost.« Kérdő nézésemre felhívott, hogy csak menjünk fel a dombra, mindjárt világos lesz minden előttünk. (…)

Amikor a dombra felértünk, láttunk, hogy a domb túlsó oldalán egy mély szakadék húzódik, annak szélére állították a zsidókat az SS-ek és négy SS-legény pisztollyal tarkólövéssel lövi be a szakadékba a szerencsétlen asszonyokat,

[9] http://www.einsatzgruppenarchives.com/osr150.html
[10] Ungváry, 108-109. old.

gyerekeket és néhány öreg férfit. …egy kiáltásra lettem figyelmes: »Höher dem Kind.« [németül: »Magasabbra a gyermeket.«] Egy asszonynak szólt, aki karjában tartotta kisgyermekét. Az első lövés a gyermeknek, a második az asszonynak szólt, és ezt követte még három másik asszony."

–Hogyan zajlottak a kivégzések?

–Közel 300 ezer magyar katona járta meg a keleti frontot. Becsülje meg, hány családtagjük, rokonuk, ismerősük lehetett? Mennyire lehetett hihető amivel sokan a háború után védekeztek Magyarországon is: fogalmuk sem volt, mit művelnek a nácik a zsidókkal, cigányokkal és más „ellenségeikkel"?

„Voltak, akik fényképeztek is"

3.4. forrás

Bozóky Géza százados visszaemlékezései a szovjet területekről, 1941-42[11]

„[Egy idősebb tiszt] elmesélte az ukrajnai zsidók kiirtásának történetét… Megdöbbenten hallgattam, alig akartam elhinni. A németek… összegyűjtötték egy-egy nagyobb helységbe a környék valamennyi zsidó lakosát. Kis gyerekektől öregekig. Aztán a mezitelenre vetkőztetett embereket egyenként tarkón lőtték, hogy egyenesen bebukjanak az árokba. Felsőbb parancs volt, hogy magyar katonáknak nézőként sem szabad jelen lenni ezeken a kivégzéseken. De hát voltak kíváncsiak. Voltak, akik fényképeztek is. (…) A következő hónapok alatt minden nagyobb helység, város határában láttam a hosszú töltéseket [a tömegsírok felett]. Kijev alatt például nem tudom hány sorban 100 méternél hosszabbat is."

–Közel 300 ezer magyar katona járta meg a keleti frontot. Becsülje meg, hány családtagjük, rokonuk, ismerősük lehetett? Mennyire lehetett hihető amivel sokan a háború után védekeztek Magyarországon is: fogalmuk sem volt, mit művelnek a nácik a zsidókkal, cigányokkal és más „ellenségeikkel"?

3.5a-5b. forrás

[11] Ungváry, 108. old.

Kivégzés a „keleti területen”

–Kik láthatóak a képeken? Hogyan viselkednek?

–Mire utal az a tény, hogy többszáz ehhez hasonló fénykép készült és maradt fenn?

3.6. forrás

Leendő áldozatokkal saját sírjukat ásatják

–Vajon kik láthatóak a háttérben? Mit csinálnak?

3.7. forrás

„Partizánok” kivégzése[12]

[12] Purcsi, 182. old. vagy Investigating…

„[Az egyik dokumentum, 1942. augusztus 28-ára keltezve] egy egész cigány család kivégzéséről szólt, akiket »partizánokként« likvidáltak. A kivégzést irányító német csendőrtiszt jelentése szerint három felnőttet és öt gyermeket végeztek ki. A legfiatalabb cigány »partizán« két hónapos volt."

–Mivel „indokolták" a dokumentumban a gyilkosságokat?

3.8. forrás

Walther német főhadnagy jelentése a megszállt Szerbiából, 1941, november 1.[13]

„A sírgödör kiásása veszi igénybe az idő legnagyobb részét, míg az agyonlövés maga nagyon gyorsan megy (100 ember 40 perc alatt). A csomagokat és az értéktárgyakat előzőleg összegyüjtöttük és az én teherautómon magunkkal vittük… A zsidók agyonlövése egyszerűbb, mint a cigányoké. El kell ismerni, hogy a zsidók nagyon nyugodtan mennek a halálba – nagyon nyugodtan állnak –, a cigányok viszont sírnak, kiabálnak és állandóan mozognak, amikor már az agyonlövés helyén állnak. Néhányan már az össztűz előtt egyenesen a sírgödörbe ugrottak és halottnak próbálták tettetni magukat.

A katonáim kezdetben nem voltak megrendülve. A második napon azonban már látszott, hogy egynéhányan nem elég erős idegzetűek ahhoz, hogy hosszabb ideig végezzenek agyonlövéseket. Személyes benyomásom az, hogy az agyonlövések során nem jelentkeznek lelki gátlások. Akkor azonban mégis jelentkeznek, ha az ember napokkal később, este, nyugodt körülmények között elgondolkozik ezeken."

–Hogyan írja le a német tiszt a gyilkosságok végrehajtását?

–Miért viselkedhettek eltérő módon az áldozatok?

3.9. forrás

Cigányok kivégzése a románok által megszállt szovjet területen

[13] Id. pl. Purcsi, 103.old. (gyakorlatilag „mindenki" idézi)

4. A HOLOKAUSZT A HALÁLTÁBOROKBAN

„Emberek ezek?”

4.1. forrás

Egy német cigány kisfiú sorsa: Erdmann Schmidt, született 1938-ban, Lipcsében, meghalt 1943. június elején, Auschwitzban, Joseph Mengele „orvosi” kísérletei következtében.

4.2. forrás

Felszabadított foglyok egy csoportja

–A kép és a következő forrás alapján: milyen „technikái” voltak a foglyok „elembertelenítésének”?

4.3. forrás

Primo Levi visszaemlékezései (*Akik meghaltak és akik megmenekültek*)[14]

„Kétszer vagy háromszor megállt a szerelvény a nyílt pályán, s a foglyok kiszállhattak. Tilos volt azonban akár eltávolodniuk a sínektől, akár félrehúzódniuk. Egy ízben egy osztrák vasútállomáson nyíltak ki az ajtók, s az SS-őrség leplezetlen jókedvvel szemlélte, hogy férfiak és nők egyaránt oda

[14] Levi, 140-142.old.

kuporognak le, ahová csak tudnak, egyesek a padokra, mások a vágányok közé. A német utazóközönség pedig nem rejtette véka alá undorát: az efféle népség igazán rászolgált a sorsára, hisz lám, hogy viselkedik. Nem emberek ezek, hanem állatok… (…)

Nem hinném, hogy lett volna a náci ranglétrának olyan foka, olyan okirat, olyan »munkaértekezlet«, ahol világosan megtervezték vagy akár megfogalmazták volna ezt az átalakulást. Egyszerűen a rendszer logikus következménye volt: ha egy rendszer embertelen, akkor szétsugározza embertelenségét, lefelé is, sőt elsősorban lefelé. (...) Az egész lágerélet meghatározó tényezője volt, hogy értelmetlen kegyetlenséggel erőszakot tettek az ember szeméremérzetén. A birkenaui nők elbeszélésből tudjuk, hogy amikor sikerült szert tenniük egy zománcozott lemezből készült lavórra, három különféle célra kellett használniuk azt az egy edényt: abba kapták napi levesadagjukat, abba ürítkeztek éjjelente, merthogy éjszaka tilos volt kimenni a latrinára, s abban mosakodtak, már amikor volt mosdóvíz."

–Hogyan bántak az SS-katonák a deportáltakkal?

–Mi volt az embertelen körülmények „funkciója"?

4.4. forrás

Cigányok csoportja egy koncentrációs táborban

A megsemmisítés gépezete

4.5. forrás

Yankel Wiernik, a treblinkai haláltábor volt foglya[15]

„A kapu kinyílt, és mintegy 1000 cigány vonult be. Ez volt a harmadik cigánytranszport, amelyik Treblinkába érkezett. Több kocsi követte őket, amelyekben a a holmijukat – koszos rongyokat, szakadt ágyneműket, s más lim-

[15] Wiernik.

lomot – szállították. Csaknem őrizetlenül jöttek, kivéve két német egyenruhába öltözött ukránt, akik nem igazán voltak tudatában annak, mit is jelent mindez. Akadékoskodtak a formalitásokkal, elismervényt akartak, de még a táborba sem engedték be őket, s az elismervényhez való ragaszkodásukat csak szarkasztikus mosollyal fogadták. Ukránjaink megsúgták nekik, hogy egy haláltáborba hoztak áldozatok újabb szállítmányát. Láthatólag elsápadtak, ismét bekopogtak a kapun, bebocsátást kérve, mire a Stabscharführer kijött, átadott nekik egy zárt borítékot, amelyet átvéve távoztak. A cigányokat, akik Besszarábiából [akkor szovjet tartomány, ma a Moldavai Köztársaság] érkeztek, elgázosították és elhamvasztották, mint a többieket."

–Mit sejthettek a transzport további sorsáról a.) kísérőik, b.) maguk a cigányok, c.) a tábor foglyai?

4.6-8. forrás

Amerikai katonák a Buchenwaldban talált sokezer karikagyűrű egy részével

Cipők az auschwitzi kiállításon

Összegyűjtött női haj Auschwitzban

–Mit jelentenek ezek a „gyűjtemények”?

„Orvosi” kísérletek

4.9. forrás

„Orvosi” kísérletek: az áldozatokat jeges vízbe fektették, majd ismét felmelegítették őket.

–A kísérletek alapján megállapították, hogy a fagyási sérülések nem jönnek rendbe a felmelegítés után. Mit gondol, kísérletek nélkül is hozzá lehetett volna jutni ezen ismeretekhez?

4.10. forrás

A koncentrációs táborok orvosai különösen szívesen kísérleteztek gyerekekkel.

4.11. forrás

Interjú egy cigány asszonnyal, 1992. Lejegyzője, Szécsi Magda szerint „hat hónapi kérés, könyörgés, bátorítás után" született az interjú[16]

„Akkor kezdődött, 1944 tavaszába, amikor elvirágoztak az orgonák. (…) Mink jóban voltunk a Berger naccságával, hun ruhát adott, hun ennivalót… aznap anyám elkűdött a naccságához… A katonák, vót német meg magyar is, kitereltek minket az uccára, engemet velük, hiába monta a naccsága, hogy a Teri nem zsidó, nem zsidó, mán mint én, hanem cigány, azt monta az a fiatal katona, hogy egykutya és nem engedett el… (…)

…a vonat[út]nak vége lett egyszer, oszt német katonák kinyitották a vonatot és mindent le kellett tenni a fődre. A naccságától elvették az óráját, aranybul vót, meg az őféle nyelvű könyvet és a szörmés kalapot. Ütötték szegint, mer nem akarta adni, hisz az övé vót. Üttek engem is, mer nem vót semmim… A Berger naccságát akkor láttam utójjára, azóta se, őtet is… elégették… a cipőjét, a csattosat megismertem egyszer a kupacba… jaj… rettenetes vót, annyi cipő… gyerekcipő is vót!

A helyt, ahun vittek Birkenetnek [Birkenau] hítták, szörnyűséges hely vót! Vót ott erdőség, mint otthol, de büdösség vót, barakk vót. Elégették az embereket, kopaszra vágtak minden népet…

Engem elvittek a cigány barakkba… Sokan vótunk. Mindenféle cigány vót, meg gyerekek, ekiknek elvették a vérit minden nap és szúrkálták őket, mindet! A férfiakat jégbe űtették, meg forró vízbe aztán. És vót, magam láttam, élve levágták a lábát nem egynek… jaj Istenem… meg tablettákat kelletett szedni, amitől beteg lett minden cigány, sebes, gennyes lett az arcunk és büdös. Így kísértettek bennünket azok a németek! Sokan, sokan meghaltak, jaj de sokan, pedig nékünk nem kelletett menni dógozni, ásni, kövezni, mint más népeknek.

[16] Szécsi, 79-81. old.

…Engem kiválaszott egy doktorféle ember, más asszonyt is aztán, és erőszakkal felcsináltatott sok cigánnyal, akik inyekciót kaptak… Aki nem akarta csinálni, azt fejen lőtték, vagy áramosan csapatták agyon… Terhes lettem… de sosem láttam, miket szültem…"

–Hogyan került a zsidó deportáltak közé a fiatal cigány lány? Miért nem engedték szabadon, amikor kiderült, hogy nem zsidó?

4.12. forrás

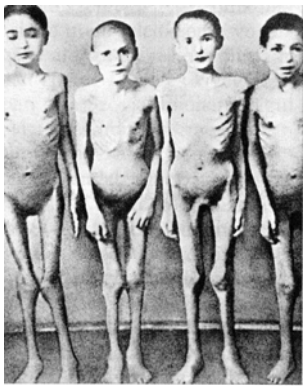

A leghírhedtebb auschwitzi orvos, Mengele „tanulmányozta", s ezért „gyűjtötte" az ikreket. Számos tanúvallomás erősítette meg: Mengele kedves, barátságos, atyai módon viselkedett az ikrekkel – akiken ugyanakkor kegyetlen kísérleteket végzett. Ha szükségesnek látta, saját kezüleg ölte meg őket, injekcióval vagy pisztollyal.

4.13. forrás

R. J. Lifton: Náci orvosok[17]

„Mengele néha azért ölte meg az ikreket, hogy eldöntsön egy vitát a diagnózisról. Az egyik Mengele alatt dolgozó fogoly radiológus [röntgenorvos], Dr. Abraham C., elmondott nekem egy ilyen helyzetet: egy cigány ikerpár, »két ragyogó hét-nyolc éves fiú, akiket tanulmányoztunk…« …olyan közös tünetekkel rendelkeztek, amelyeket… Mengele tuberkolózisnak nyilvánított. Több fogoly orvos, gondos klinikai vizsgálat után sem találta e betegség nyomait. Mengele-t még ez sem győzte meg, ezért… üvöltözött a fogoly orvosokkal, főleg dr. C.-vel… majd – miután megparancsolta dr. C.-nek, hogy várjon – távozott.

Mengele nagyjából egy óra múlva visszatért, és most már nyugodtan beszélt: »Igaza volt. Nem volt semmi.« Kis szünet után hozzáfűzte: »igen, felboncoltam őket.« C. később Nyiszlitől [Nyiszli Miklós, Mengelének dolgozó fogoly magyar orvos] megtudta, hogy Mengele a két fiút nyakon lőtte, »és mialatt

[17] Lifton, Robert Jay. *Náci orvosok. Az orvosi eszközökkel történő emberölés és a fajirtás lélektana.* ford. Sebők Attila. Pécs, Alexandra. 343-344. old. A fordítást kénytelen voltam átstilizálni, mivel nem magyarul íródott.

még melegek voltak, vizsgálni kezdtük őket: előbb a tüdőt, aztán mindegyik szervet… a munka egy részét maga [végezte].« A fiúk az összes orvos kedvencei voltak, ide értve Mengele-t is: »[addig] nagyon jól bántak velük, minden szempontból kényeztetve voltak…«"

5. A „CIGÁNYKÉRDÉS MEGOLDÁSÁNAK" MAGYARORSZÁGI ELKÉPZELÉSEI

5.1. forrás

Endre László cikke, 1934[18]

„Az egész ország kóborcigányait az ország megfelelő pontjain… koncentrációs táborokba kell gyűjteni, gyermekeiket kivétel nélkül erre a célra rendelt külön menhelybe vagy épületbe beutalni… Az állami koncentrációs táborokban a kiadások is a legalacsonyabbra csökkenthetők a tömegélelmezés útján…

A Csonka-Magyarországnál sokszorta nagyobb Egyesült Államok területén szükségesnek tartották az indiánoknak bizonyos territóriumokhoz való kötését. Pedig ott az indián az őslakosság és a fehér faj a betolakodott jövevény. Mi éppen fordítva állunk a cigányokkal."

–Hogyan használta Endre az indián-metafórát?

–Endre László néhány évvel később Pest megyei alispánként az ún. cigányrazziák leglelkesebb elrendelője, majd 1944-ben, belügyi államtitkárként a magyarországi holokauszt egyik fő szervezője. Ezek az életrajzi tények mennyiben helyezik más megvilágításba a fenti cikk ötleteit?

5.2. forrás

Vassányi István [szolgabíró, később Endre László munkatársa a magyarországi holokauszt idején] cikke, 1936[19]

„A cigányokat hat éves kortól, nemre való tekintet nélkül, eltávolíthatatlan vegyszerrel kellene megjelölni. Pl. »F. m.« = Fejér megye, móri járás. A megjelölés nem feltűnő, mégis könnyen hozzáférhető helyen, pl. a bal felsőkar belső, test felőli oldalán kellene alkalmazni. (…) …a megjelölés a cigányra rögzítőleg fog hatni."

–Hogyan gondolta Vassányi, hogy a megjelölés „rögzítőleg fog hatni"?

–Ha nem a „rögzítés", akkor mi lehetett a megjelölés ötletének valódi oka?

[18] Purcsi, 53-54. old.
[19] „Cigánykódex", *Magyar Közigazgatás*, 1936. id. Purcsi, 54. old.

5.3. forrás

A Z3141-es számú auschwitzi fogoly

–Hol valósították meg a magyar szolgabíró ötletét?

5.4. forrás

Dr. Borsy Lajos községi orvos cikke, 1942. szeptember 15.[20]

„Több oldalról felvetették a cigányság kitelepítésének eszméjét, de szinte félve, hogy ilyen drasztikus módszer propagálása miatt megrovásban lesz részük, vagy pedig eleve lehetetlennek vélve annak kivitelét. Úgy vélték, hogy nincs hová, mivel egy állam sem fogadná be őket. (…)

Bizonyosnak látszik, hogy semmiféle állam sem fogadna szívesen ilyen bevándorlókat, de remélhetőleg rövidesen olyan alkalom nyílik a kivándoroltatásukra, amilyen századok alatt nem ismétlődik meg. A tengelyhatalmak győzelme esetén – a nagy európai újjárendezés kapcsán – valószínűleg alkalom lenne rá, hogy fölös számú cigányainkat Oroszország távolabbi területeire kitelepítsük. Alighanem a németeknek is ilyenféle terveik lehetnek… …a nemzetközi megoldás… aligha lehet más, mint Európából való kitelepítésük.

Amennyiben valamilyen oknál fogva ez nem lenne lehetséges, okvetlenül módot kell találni szaporaságuk korlátozására, amire nem látok más módot a munkakerülő, kóbor, bűnöző cigányok munkatáborban való isolálásánál, s esetleg sterilizálásánál. (…) Azonban öröklött faji sajátosságaiknál fogva, mint veszély nélkül be nem olvasztható elem, még így is állandó, legfeljebb könnyebben elviselhető tehertételt jelentenének.”

–Idézze fel a 3.3. és a 3.4. források segítségével, mi történt Oroszországban a cigányokkal a németek által megszállt területeken, s hogy mit tudhattak erről a korabeli Magyarországon!

[20] Borsy, 1153-1156. old.

–Mit javasol a doktor azokkal a cigányokkal kapcsolatban, akiket nem lehet deportálni? Mit javasol nyíltan? Van nyíltan le nem írt, de sejthető javaslata velük kapcsolatban?

6. A MAGYAR CIGÁNY HOLOKAUSZT A DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

„Veszedelmes bűnözők"

6.1. forrás

Endre László 1939 és 1944 között Pest vármegye alispánja volt, s e minőségében szigorúan kötelezte a járási csendőrőrsöket, hogy évente kétszer átfogó razziát tartsanak a „kódorcigányok okozta veszedelem" megfékezésére. Purcsi Barna Gyula történész a cigányrazziákról született csendőri jelentéseket így foglalja össze:[21]

„[Endre] öt éves alispáni működése alatt mindössze két alkalommal tud kimutatni olyan cigány csoportot, amellyel kocsi és ló is volt.

…minden más esetben kisebb gyalogos csoportokból (akár magányosan közlekedőkből) álló »kóborcigányokról«, »férfiakról és nőkről« (amelyekbe beszámolták a csecsemőket is), kamaszokról, vándoriparosokról, rokonlátogatókról, csavargókról, stb. készülnek a razziák »kóborcigány-jelentései«.

A szokványos büntetések az elfogott cigányokkal szemben: a megalázó helyszíni kényszerfertőtlenítés, kihágás címén az illetőségi helyükre való visszatoloncolás, vagy visszaesők esetében a közigazgatási eljárás ellenük való megindítása, amely kényszerdologházba való utalással is végződhetett. A legsúlyosabb »vétségként« a ló- és járműtartást kezelik, s a rendszeres kóborlást megakadályozandó, ezeket alkalmi árverés keretében értékesítik… A cigányok lefogását és megbüntetését a jelentések részletesebb indoklás nélkül közlik. Olyan, a vándorlással összefüggő migrációs területet, útvonalat, lakókocsikat, sátrakat és ideiglenes táborhelyet sehonnan sem tudnak jelenteni a járások, amelyek a cigányok vándorló életmódjára utalnának. A csendőrök, jegyzők és főszolgabírák… 1941 és 1944 között[i] 125 jelentés[é]ből 104 a nemleges [azaz: arról szólt, hogy »kóborcigányokat« egyáltalán nem találtak a járásban]…"

–Mire utalnak a jelentések adatai?

[21] In: Purcsi (in Bársony), 56-57. old.

–A fenti adatok fényében miről árulkodik, hogy Endre László még 1944. márciusában is elrendelte az évi razziák megtartását?

6.2. forrás

Pomogyi László történész, a cigányrazziák országos jelentéseinek tanulmányozása alapján[22]

„A [cigányok többségét] közigazgatási eljárásra utalták, tehát a járások vezetőinek kellett [őket] megfegyelmezniük. Majd minden alispáni jelentésben meg lehet találni a mondatot: »a járási főszolgabírák a razzia eredménye alapján a szükséges intézkedéseket megtették«. (…) …az ismert iratok mindössze egyetlen olyan esetet említenek, hogy egy razzián előállított személy ellen büntetőeljárás indult. (Horváth Dezső 16 éves tolnamőzsei kóbor cigány jutott erre a sorsra 1940-ben, akit Bodor Jenő akasztói lakos sérelmére elkövetett lopással gyanúsítottak.)"

–Az adatok fényében mennyire lehetett komoly a cigányellenesek által állandóan emlegetett „cigány veszély"?

Komárom

6.3. forrás

A komáromi rendőrkapitány jelentése, 1944. november 20-án[23]

„A… bújdosó kommunista partizánok kézrekerítése végett a hajtó razziát megtartottam… Az állítólagos fegyveres partizánoknak nyoma sem volt, csupán a cigánytelepről állíttatott elő több csavargó cigány, akik közül tíz egyén a fennálló bizalmas rendeletek értelmében a komáromi Csillagerődbe szállíttatott védőőrizetbe vétel végett."

–Milyen szerepet játszottak a jelentéstevő számára a cigányok?

6.4. forrás

[22] In Pomogyi, 1995, 141. old. Az utolsó mondat sorrendjét megváltoztattam.
[23] Id. Szita (in Bársony), 73. old.

A komáromi Csillagerődben átmenő tábort alakítottak ki. 1944 áprilisa és decembere között mintegy 15 ezer politikai fogoly, zsidó vagy cigány fordult meg a falai között.

6.5. forrás

Komáromi nem cigány foglyok visszaemlékezései[24]

„Elhajtották a szegény zenészeket is, akik után futottak az asszonyok és a gyerekek. Azokat is elvitték. Nevetnünk kellett, mikor hozták szegények a nagybőgőt is, meg a klarinétot. (…) Mind jobb zenészek voltak, feleségeik bundában, prémes kabátban."

„A mosléknak sem nevezhető ételt, amit a foglyok kaptak, a cigányoknak nem adagolva osztották, hanem odatették eléjük egy kondérral. Az elosztás »aki kapja, marja« alapon történt. Az erőtlenebb soha nem jutott ennivalóhoz. Ennek következtében tovább gyengült, és nemsokára éhen halt."

„Novemberben már kutya hidegek voltak. …annyira összegyűltek a szegény deportáltak, hogy a folyosókon szorultak ezerszámra batyuikkal. De olyan tömegben, hogy mozdulni sem tudtak. (…) Szükségüket maguk alá végezték… Mikor aztán elindultak, ruhájukból, nadrágjukból folyt utánuk az ürülék, mire az állomásra értek, rájuk is fagyott.

Ezerszámra kartotékozták a foglyokat, minden írógépnél állt egy német, aki a rongyosokat cigányoknak… vezettette be az elszállítás előtt a lajstromba."

–Milyen viszonyok uralkodtak a táborban? Melyik epizód mutatja, hogy nem nemtörődömségről, hanem tudatos embertelenségről volt szó? Mi lehetett ennek az oka?

–Mi alapján határozták meg, hogy ki volt a „cigány"?

„Itt az alkalom a kivégzésükre…"

6.6. forrás

A háború után indított hivatalos vizsgálat jegyzőkönyve a Tolna megyei Lengyel 1944. november 30-ai eseményeiről

„[A köztük lévő] jó viszony eredményeként 1944. november 29-én Timár elsőrendű vádlott disznótoros ebédre hívta meg Iványi volt csendőr alhadnagyot [közvetlenül a háború után a csendőrséget felszámolták, ezért valamennyi itt érintett csak „volt" csendőr]. Étkezés közben Iványi volt csendőr alhadnagy felvetette, hogy a teveli csendőrőrs illetékességi területén vannak-e közártalmú cigány személyek, mert amennyiben ilyenek vannak, itt az alkalom a kivégzésükre. A cigányszemélyek kivégzésével Timár elsőrendű vádlott is egyetértett.

1944. november 30-án Tevel község előterébe értek a szovjet csapatok. A teveli csendőrőrs felsőbb szerve e napra elrendelte a csendőrőrs elmenekülését.

[24] Szita (in Bársony), 74. old., két visszaemlékezés egybeapplikálva.

…Timár elsőrendű vádlott… közölte beosztottaival, hogy az esti órákban el kell menekülniök. Elmenekülés előtt azonban a lengyeli cigánytelepülés lakóit ki kell végezni, mert lopnak, rabolnak és fosztogatnak. (…)

[A csendőrkülönítmény tagjai] a lengyeli cigánytelepüléshez kb. 15-16 óra tájban érkeztek meg. …ahol Fazekas volt csendőr szakaszvezető… a cigányok részére sorakozót rendelt el. Parancsra a cigánytelep lakói részben felsorakoztak, míg egy részük bentmaradt lakásaikban. A felsorakozott cigányokra Fazekas, Gergely és Illés csendőr szakaszvezetők lövöldözni kezdtek, melynek eredménye az lett, hogy a cigányok egy része különböző irányokban elmenekült, míg másik részük egyik lakóépületbe szaladt be.

A lakóépületbe menekült cigányokra Fazekas, Gergely és Illés… tovább lövöldöztek, sőt, a náluk lévő kézigránátokat a lakásokba bedobálták. Ennek következtében Sárközi Margit 10 éves, Sárközi Julianna 18 éves, Sárközi János 14 éves, Sárközi Ilona 19 éves, Sárközi Ilona 3 éves, Sárközi Mihály 1 hetes, Sárközi Mária 4 éves, Sárközi József 6 éves, Sárközi Mária 21 éves, Petrovics Ágnes 70 éves, Sárközi Antal 7 éves, Sárközi Erzsébet 50 éves, Sárközi Mária 1 éves és Sárközi Aranka 16 éves személyek a helyszínen meghaltak, míg Sárközi Sándorné, Sárközi Anna, Kalányos Katalin és Sárközi János polgári személyek testi sérülést szenvedtek.”[25]

–Kiket szándékoztak a csendőrök meggyilkolni? Kiket öltek meg?

–Hogyan hajtották végre a kivégzéseket?

–Mivel indokolták tettüket a menekülésre készülő csendőrök?

[25] Szita, 2000, 68.old.

7. ÁLDOZATOK

7.1. forrás

Raffael Ilona visszaemlékezései[26]

„Negyvennégyben, mindenszentek napján jöttek értünk a csendőrök. Öt családot vittek el. (…) Hatvanban betettek minket a zsidó templomba. Ott voltunk egy hétig, onnan továbbvittek Komáromba, ahol már csendőrök meg katonák vártak minket. Volt ott mindenfajta ember, magyar, cigány, hazaárulók. Vagy akire haragudtak valamiért. (…)

Egy-másfél hét után ránk került a sor, hogy vagonokba tegyenek. A mi családunkból csak édesapámat és engem vittek tovább, mert a többi gyerekek mind fiatalabbak voltak. Azokat elengedték. (…)

Dachauba… kopaszra nyírtak mindenhonnan, ahol csak szőr volt, adtak ilyen fapacskert a lábunkra, meg egy vékony szoknyát és kabátot. Abban teleltünk ki. Reggelre feketekávét adtak minden nélkül. Ebédre krumplihajat. (…)

Amit levettek a zsidókrul, azt kellett válogatnunk a platzon. (…) Ott ütött ki a fej- és hastífusz a halottaktól. Abban haltak meg rengetegen. (…) Ha valaki meghalt, ki kellett vinni a fürdőbe. Csak másnap szállították el. Ha volt cigány halott, azt a cigánynak kellett kivinnie. Együtt voltunk, de ha halott volt, akkor a cigány vitte a cigányt, magyar a magyart.”

–Kik lehetettek a különböző „kategóriák”, akiket Komáromba deportáltak?

–Mennyiben volt a cigány deportáltak sorsa a többiekéhez hasonló, s mennyiben különböző?

7.2. forrás

Elgázosított áldozatok holmijának válogatása Auschwitzban

7.3. forrás

Vajda Rozália visszaemlékezései[27]

[26] In *Porrajmos.*

„Farkasfán éltünk. Summáskodtunk, mert már munka nem volt, mint most sincsen. (…) Ott voltunk nyolc hónapig. Akkor már szedték a romákat mindenfelől, minket is el akartak vinni, csak az intéző nem engedte őket, mert jól dolgoztak. (…)

Tudtuk, hogy a cigányokat is üldözik. A zsidók akkor már fogytán voltak, jöttek a cigányok. De senki sem szólt ellene, hogy ezt nem szabad. Otthon kiabáltak utánunk, hogy büdös cigány meg rohadt zsidó. Ilyen taknyos gyerekek. (…)

Engem a vonaton kaptak el. Olyan tizenhat éves lehettem. Már ősztájba' volt ez. Már azt hittük, vége a háborúnak. Ugye, se újság, se rádió, se semmi. Ki tárgyalt velünk, cigányokkal. Hát senki.

Nem tudom már, Szombathelyre vagy Körmendre mentem, levettek a vonatról, bevittek Körmendre, aztán meg Komáromba. A családom onnan tudta, hogy aki akkor két napig nem ment haza, arról lehetett tudni, hogy elvitték. (…)

Komáromból vitték tovább az embereket Lengyelországba. Nekem az volt a szerencsém, hogy az utolsó táborba kerültem. Így nem kerültem el a gázba. Akkor már vége volt, az oroszok jöttek innen is, onnan is, le kellett állni, elengedték az embereket."

–Hogyan került a deportáltak közé?

–Mit sejthetett, s mit nem a rá váró sorsról? Miért?

7.4. forrás

Kánya Lajos visszaemlékezései (1944-ben 13 éves)[28]

„Huszonegybe születtem… Nyolcan voltunk testvérek, mára ketten maradtunk. (…) Itt a faluba nem volt gyűlölködés, mert azér szerettek bennünket. Itt Pankaszban sok cigány volt, de inkább szerettek bennünket. (…) Hallottuk, hogy szedik össze a zsidókat, meg a cigányokat is, de el sem hittük. (…) Muzsikáltunk éppen Viszákon, itt a szomszéd községben. Egyszer csak odajött három-négy csendőr, hagyjuk abba, pakoljunk össze, mer visznek bennünket. (…) A csendőrrel nem lehetett beszélni. Mondták a vendégek is, hogy nem bántottak senkit, ezek rendes emberek, hiába volt. Össze kellett pakolnunk, aztán vittek bennünket… Körmendre. (…) Voltak (ott) öregek, fiatalok, muzsikusok, oláh cigányok, teknősök, innen, Pankaszról tán negyven-ötvenen. A gyerekeket, az asszonyokat szerencsére nem hozták el. (…)

[27] In *Porrajmos.*
[28] In *Porrajmos.*

Az apám híres ember volt a környéken, nagyon el volt ismerve. Szerencséje volt. Körmendről, kiengedték, mert a szolgabíró ismerte, sokszor muzsikált neki. (…)

Onnan elvittek bennünket Németországba, ott dolgoztunk az erdőn. Futóárkokat, meg ilyen csapdákat csináltunk, tankcsapdákat. (…) Zsidók is, meg ruszinok is voltak. Együtt dolgoztunk, csak ők külön házba voltak. Szegények, azok is, jaj se cipőjük, se ruhájuk nem volt, de sajnáltuk őket. Mert annyit se kaptak enni, mint mink."

–Milyen különböző roma sorsok rajzolódnak ki az interjúból? Mi lehetett a különbözőség oka?

7.5. forrás

Kovácsi Gyuláné Kolompár Margit visszaemlékezései[29]

„Itt születtem Bocföldén, [ezerkilencszáz]harmincban, március tizenegyedikén. A szüleim lovakkal jártak a vásárokra, meg itthon, a saját birtokon vagy napszámba dolgozgattak. Az apánkat elvitték még a háborúba az elején, többet nem gyütt onnant. Mi meg öten anyánkkal maradtunk. Négy lány, meg egy fiú.

De aztán [1944-ben] elvittek minket is, mind az ötünket, az anyánkkal együtt. Ilyen vót az élet akkor, mert a zsidókra kivoltak rúgva, meg a cigányra. A cigányra azé, mer szegény volt, a zsidóra meg azé, mer gazdag vót, gondolom. (…)

Egerszegig hajtottak bennünket… ott állt a vagony, vitt Komáromba. (…) [Komáromban] a tábor nem volt olyan messzi az állomástól. Gyalog mentünk, zavartak befelé. Nagy kerítés körül, drótkerítés. Fegyveres katonák, magyar katonák körül. Azok adták az ennyivalót, dobták le a sárba a kenyeret. Aki tudott, kapott, fölkapta a sárból, akinek nem jutott, nem evett. Nagyon sokan voltunk, olyan hosszú barakkok… szólma a földön leterítve, azon ültünk meg feküdtünk, mint a malacok. (…) A tetűk meg másztak, Isten bizony, mentek a szólmán. Hát hogy két hónapig valaki ne mosakodjon, ne tisztálkodjon, gondolhatja. Annyi volt a tetű, mint a hangya. Isten bizony.

Aki olyan volt, hogy ki tudták válogatni iket, összeszedték, elvitték Németországba. Aki meg meghalt, kidobták az udvarba. Füstölt a trágya, mer esett az eső, és a ganajra dobták a meztelen gyerekeket. Még meleg vót az a kis halott, ahogy kidobták. Ráesett az eső, ősz volt, szabályosan gőzölgött. A másféléves húgom is ott halt meg. Valamilyen betegséget kapott szegény.

[29] In *Porrajmos.*

Istenem, kidobták azt is, biztos, mint a többit, a trágyára. Olyan szép kislány vót…(…)

Aztán egy reggel köllött sorakozni, azt mondták a gyerekes anyáknak, hogy mehetnek haza. (…) A ház megvolt, de bizony minden tönkre ment. Mindent kiszórtak, föl volt forgatva minden, kiszórva az udvarra. Azt hitték, nem jövünk má onnan haza, kivisznek Németországba, ott elpusztulunk. A szomszédok sunyogattak, mintha nem tudtak vóna semmit. Örültek vóna, ha sose gyüttünk volna haza. A cigányt ki bírta, akkorába főleg? Most má jobb, de akkorába… senki."[30]

–Milyen „magyarázatot" próbál találni a túlélő a rémtettekre?

–Hogyan hasonlítja össze a cigányok és a zsidók sorsát?

–Kik voltak a végrehajtók?

–Mit gondolsz, miért a sárba dobták a katonák a kenyeret?

–Hogyan viszonyultak a cigányok otthonmaradt szomszédai az elhurcoltakhoz?

[30] Bernáth, 2000, 45-49.old.

8. ÉS AMI AZÓTA TÖRTÉNT

Felelősség és felelősségrevonás

8.1. forrás

A háború utáni karikatúra címe: „Nürnbergben [itt volt a náci háborús bűnösök legnagyobb pere] és másutt". A képen látható alakok ezt hajtogatják: „Parancsra tettem!"

–Kinek a koporsójára mutogatnak legvégül?

–Vesse össze a képet a következő forrással! Mennyire „jogosan" védekezhettek a végrehajtók azzal, hogy „parancsra cselekedtek"?

8.2. forrás

Deák István magyar-amerikai történész, 1994

„Véleményem szerint a németeket a meglevő német törvények alapján is el lehetett volna ítélni. …egyetlen német törvény, még a legkegyetlenebb náci törvény sem törvényesítette az ártatlanok megölését. Az újra átdolgozott német büntető törvénykönyv, amely …1943 októberében jelent meg, 211. paragrafusában az áldozat fajára, vallására, nemzetiségére való tekintet nélkül határozza meg a gyilkosságot, és halálbüntetéssel fenyegeti a gyilkost. A törvénykönyv más paragrafusai súlyos büntetést helyeznek kilátásba azok számára, akik gyilkosságra uszítanak, vagy bármilyen módon elősegítik az ilyen bűncselekmények elkövetését. Fontos tényező, hogy e paragrafusok nem csak az eredeti német birodalom területére vonatkoztak, [hanem] Kelet-Európa azon területeire [is], amelyeket beleolvasztottak a birodalomba. Az egyik ilyen térség, amelyet a rendelet és az ediktumok felsorolnak, Kattowitz (lengyelül Katowice) térsége Sziléziában, amely magában foglalja Auschwitzot.

…[Az] ediktumok hallgatnak arról, hogy a németeknek joguk lenne a megszállt területeken megölni azokat, akik nem követtek el törvénybe ütköző cselekményt. (…)

Ahelyett, hogy betartották volna országuk törvényeit, mint ahogy később állították, a német hadsereg főparancsnoksága, az SS és a német kormány megszegte azokat, amikor ártatlanok lemészárlására adott ki parancsot.

…az 1943-as német katonai szabályzat… büntetést helyezett kilátásba annak a katonának, aki a feletteseinek olyan parancsát teljesíti, amely ellentétes a fenti törvénnyel. »A beosztott… büntethető mint résztvevő… amikor tudatában van, hogy felettese parancsának az lenne a célja, hogy katonai vagy más bűntényhez vagy vétséghez vezessen.«”

8.3. forrás

Kánya Lajos visszaemlékezései (1944-ben 13 éves) [a 7.4. forrás folytatása]

„Ismertük is a pankaszi nyilasokat, az egyik nyilasvezér jó barátom volt. Aztán amikor elvittek bennünket, többé már nem volt a barátom. Nem olyan régen halt meg. Mikor meggyüttünk, megkérdeztem tőle, meg is akartam verni. Azt mondta, hogy őt senki sem kérdezte, nem is tudott róla. Dehogynem tudott róla, tudott róla, csak nem akarta… suszter volt különben. (…) Ült vagy egy évet. A csendőrök semmit se kaptak.”

Elégtétel és kárpótlás

8.4. forrás

Vajda Rozália visszaemlékezései [a 7.3. forrás folytatása]

„…valahogy hazavergődtünk. Anyám várt otthon. Az öcsémet akkor láttam először.

Ha az oroszok egy hetet késnek, a nyilasok a cigányokat minden faluba lelövöldözték volna. Már ki volt adva parancsba. Mert sokan mondták utána a parasztok, hogy nektek is csak egy hét lett volna hátra…

Tudja, nem szeretek erről beszélni, meg már el is felejtettem sok mindent. Soha senki nem kérdezte, hogy mi volt velünk. Több mint ötven év telt el, senki semmit nem mondott, meg nem is kérdezett semmit.”

8.5. forrás

Interjú egy cigány asszonnyal, 1992. Lejegyzője, Szécsi Magda szerint „hat hónapi kérés, könyörgés, bátorítás után" született csak meg az interjú [a 4.11. forrás folytatása]

„Éppen tizenkilenc éves voltam, amikor jöttek az amerikás katonák… Kőszegre nyolcan jöttünk vissza, azóta csak én élek itten ilyen táboros. Soha nem beszéltünk mink arról, hogy mi vót ottan, kinek beszéltünk vóna…? A háború után a zsidókat megsiratta a nép, minket, cigányokat elfelejtett mindenki.

(…) Egyszer kértünk vóna segélyt a pártbizottságtul 1963-ban, mer nem volt tüzelő télire. Bementünk együtt az urakhó, emontuk Birkenetet, de kidobtak minket, mint a rongyot, hogy kussoljunk és úgy everték a Kolompár Antit, hogy csak félni lehetett, pedig nem vót mán háború…

Nem akarok én mán semmi kárpótlást… csak csendbe lenni a sok nyomorúság után… Írja csak meg, amit emondtam. Nehezen átam rá erre a beszílgetésre, de mintha könnyebb lenne itten bennem valamicskét. Felejteni nem tudok és félek azóta is, mer érzem, hogy rosszabb a cigánynak és ettül is csak rosszabb lesz…"

8.6. forrás

Orsós Lajos visszaemlékezése, 1995[31]

„Kárpótlás ügyében kaptam én egy hatósági bizonyítványt. Énnekem vót tizenegyezer valamennyi a nyugdíjam, közbe kéccer is vót emelés, hát most a boldog Isten tudja aztat, hogy ez a hétszázötven forint benne van-e. Január huszonhatodikán postázták nekem ezt a hatósági bizonyítványt, harmincezer egyszáztizenöt forintot kaptam én… Most akkor nem vagyok tisztába azzal, hogy ez a pénz volna a kárpótlás visszamenőleg? Nem gyün ki… sehogyan sem gyün ki, akárhogyan számolom. Én a kérvényemet beadtam kilencvenhárom június tizenkettedikén, aztán most januárban kaptam meg a pénzt. De ehhez semmi az égadta világon nem gyütt, hogy ez milyen pénz, meg az sem, hogy mikortól folyósítják. (…)

Evvel a kárpótlási dologgal meg egy van. Énnekem semmiféle dokumentumpapírom nem vót arrú, hogy enem bevonútatott a csendőrség. Hát elmentem én a szülőfalumba, hogy igazolnák-e énnekem, mert tuggyák asztat jól, hogy engem a csendőrség elvitt az apám házátú… Tuggyuk, tuggyuk, igazojjuk is. (…) Majdhogynem két évbe tellett, mire énnekem esztet a hatósági bizonyítványt elküldték. Üdő kellett ugye nekik, hogy ezt kikeressék. Az első kárpótláskor már avvót, hogy csak aki a keleti fronton vót fogságban vagy munkaszógálatos, a'

[31] Id. Tamás.

követelhet csak kárpótlást. Hogy azok nem vótak olyan mostoha sorba, akik nyugaton vótak… Dehogy vót más!”

FELHASZNÁLT IRODALOM

Asztali beszélgetések. Hitler, Adolf. 1999. *Asztali beszélgetések. Monológok a vezési főhadiszálláson, 1941-1944.* Ford. Barabás Miklós, Budapest, Ármádia Kiadó.

Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.) 2004. *Pharrajimos. Romák sorsa a nácizmus idején, I-II.* Budapest, L’Harmattan.

Bernáth Gábor (szerk.) 2000. *Porrajmos. Roma Holocaust túlélők emlékeznek.* Budapest, Roma Sajtóközpont.

Bódi Zsuzsanna (szerk.) 2000. *Soha többé… Nikana majbuter… Never again… Visszaemlékezések a holokausztra. Sepire p-o holokaust. Recollections of the holocaust. Cigány néprajzi tanulmányok 8.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.

Borsy Lajos. 1942. „A cigánykérdés megoldásának sürgőssége” *Népegészségügy*, 1942. szeptember 15.

Deák István. 1994. „A nürnbergi perek anatómiája”. *História*, 1994/1, 3-15.old.

Fings, K. – H. Heuss – F. Sparing. 2001. *Szintik és romák a náci rendszer idején. A „fajelmélettől” a lágerekig.* ford. Fischer Eszter. Budapest, Pont Kiadó – Centre de recherches tsiganes.

Gould, Stephen Jay. 1999. *Az elméricskélt ember.* ford. Lakatos Krisztina, Szabó Salfay Orsolya, Szilágyi Nóra, Budapest, Typotex Kiadó.

Kenrick, Donald – Puxon, Grattan. 2001. *Cigányok a horogkereszt alatt.* ford. Dr. Novák György. Budapest, Pont Kiadó – Centre de recherches tsiganes.

Levi, Primo. 1990. *Akik meghaltak és akik megmenekültek.* ford. Betlen János. Budapest, Európa Könyvkiadó. 140-142.old.

Lifton, Robert Jay. *Náci orvosok. Az orvosi eszközökkel történő emberölés és a fajirtás lélektana.* ford. Sebők Attila. Pécs, Alexandra.

Padfield, Peter. 1996. *Himmler, I-II.* ford. Fazekas István. Budapest, Victoria.

Pomogyi László. 1995. *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, Osiris-Századvég.

Purcsi Barna Gyula. 2004. *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása". Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés" történetéből.* Debrecen, Csokonai.

Purcsi Barna Gyula. 2004. „Cigányellenes javaslatok és razziák Pest megyében Endre László alispánsága idején (1928, 1939-1944)", in Bársony, 2004, 35-59. old.

Szécsi Magda. 2000. „Istenhez könyörögtünk, legyen már vége…" in: Bódi, 2000, 79-81. old

Szita Szabolcs (szerk.) 2000. *Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939-1945) tanintézeti feldolgozásához,* Budapest, Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ.

Szita Szabolcs. 2004. „A romák egyik vesztőhelye, a komáromi Csilladerőd 1944 őszén", in Bársony, 2004, 68-78. old.

Ungváry Krisztián. 2004. *A magyar honvédség a második világháborúban,* Budapest, Osiris.

Tamás Amaryllis. 2000. „Fiam, csak nyugodjál meg…" in: Bódi, 2000, 92-95. old.

Wiernik, Yankel. é. n. *A Year in Treblinka*, http://www.zchor.org/treblink/wiernik.htm

KÉPEK FORRÁSA

–cipok Auschwitzban.jpg: az auschwitzi tárlat vitrine (http://fotozz.hu/fotot_megmutat?Foto_ID=3508)

–karikagyuruk.jpg: Yapp, Nick. 1998. *Decades of the 20th Century. 1920s.* Köln, Könemann. 154.old.

–noi haj Auschwitzban.jpg: http://www.tusarok.org/rovatok/cikk.php?id=191 (Hivatkozás: Auschwitz Album)

–P_01.jpg: Bársony János (szerk.) 2004. *A Pharrajimos képei,* Budapest, L'Harmattan. 20. kép. (Hiv. Bundesarchiv, Koblenz)

–P_02.jpg: Bársony János (szerk.) 2004. *A Pharrajimos képei,* Budapest, L'Harmattan. 22. kép. (Hiv. Bundesarchiv, Koblenz)

–P_03.jpg: Bársony János (szerk.) 2004. *A Pharrajimos képei,* Budapest, L'Harmattan. 23. kép. (Hiv. Bundesarchiv, Koblenz)

–P_06.jpg: Bársony János (szerk.) 2004. *A Pharrajimos képei,* Budapest, L'Harmattan. 33. kép. (Hiv. Dokumentations des Österreischen Wiederstands Wien In: Bericht zur Lage)

–P_07.jpg: Bársony János (szerk.) 2004. *A Pharrajimos képei,* Budapest, L'Harmattan. 34. kép. (Hiv. Archiv Auschwitz, Sinti und Roma Dokumentations und Kulturzentrum, Heidelberg)

–P_08.jpg: http://hu.wikipedia.org/wiki/K%C3%A9p:Porajmos.jpg (public domain)

–P_09.jpg: Bársony János (szerk.) 2004. *A Pharrajimos képei,* Budapest, L'Harmattan. 36. kép. (Hiv. www.romanothan.ro)

–P_10.jpg: Bársony János (szerk.) 2004. *A Pharrajimos képei,* Budapest, L'Harmattan. 37. kép. (Hiv. www.romanothan.ro)

–P_12.jpg és P_12b.jpg: Bársony János (szerk.) 2004. *A Pharrajimos képei,* Budapest, L'Harmattan. 46. kép. (Hiv. www.romanothan.ro) vagy: *Rubicon*, 2005/1. sz. 6. old.

–P_13.jpg: Bársony János (szerk.) 2004. *A Pharrajimos képei,* Budapest, L'Harmattan. 47. kép. (Hiv. www.romanothan.ro)

–P_16.jpg: Kenrick, Donald – Puxon, Grattan. 2001. *Cigányok a horogkereszt alatt.* ford. Dr. Novák György. Budapest, Pont Kiadó – Centre de recherches tsiganes.

–P_18.jpg: Schott, Heinz (szerk.) 1993. *A medicina krónikája,* Budapest, Officina Nova, 465. old.

–P_19.jpg: Schott, Heinz (szerk.) 1993. *A medicina krónikája,* Budapest, Officina Nova, 465. old.

–P_22.jpg: http://en.wikipedia.org/wiki/Image:Ebensee_concentration_camp_prisoners_1945.jpg

–terkep_01.jpg: Dupcsik Csaba-Repárszky Ildikó: Történelem IV. XX. század, Budapest, Műszaki, 2000, 88. old.

–terkep_02.jpg: Dupcsik Csaba-Repárszky Ildikó: Történelem IV. XX. század, Budapest, Műszaki, 2000, 98. old.